

Археологически принос към историята на Бояна

М. Станчева, София

През 1963 г. бе публикувана студията на Иван Дуйчев „Боянската църква в научната литература“¹. Тази работа на видния български медиевист представлява изключителен интерес не само за всеки, който се интересува от проблемите на този най-забележителен паметник от епохата на Второто българско царство, но и от средновековна култура и изкуство. С характерната за автора ерудирана изчерпателност са отбелязани критично всички най-важни моменти и постижения във всестранното близо стогодишно изучаване на Бояна и Боянската църква.

Трябва да се признае, че в това изучаване най-беден е приносът на археологията — това е изводът, до който се идва след прочитането на студията на Дуйчев, дори и читателят да не познава историята и състоянието на археологическите проучвания. Самият автор подчертава, че една от целите на неговия критичен преглед е „да ни покаже, кои проблеми на този комплексен архитектурно-художествен и исторически паметник са проучвани недостатъчно, кои резултати от тяхното проучване са незадоволителни и следователно кои проблеми подлежат на по-нататъшно, по-задълбочено проучване“². Той отбелязва също, че изследвачите на паметника са имали съзнанието, че не могат „да откъснат историята на църквата и разглеждането на нейните старини от историята на самото селище Бояна“ и „за неразривната връзка между миналото на архитектурно-художествения паметник и околната среда“, което е изисквало и помощта на археологията.³

За съжаление това съзнание не е довело първите поколения български археолози до особена активност тогава, когато възможностите за археологическо проучване са били много по-големи. Нищо особено сериозно не е предприето при устройването на парка около църквата, нито в следващите години до Втората световна война, когато се застрояват много терени на селото и около него. В същото време изчезват и онези археологически паметници, съхранени над терена, които са се виждали и които за щастие са отбелязани в първите описания на боянските старини и особено от К. Иречек.⁴

Днес при твърде измененото положение сме затруднени да уредим този неизплатен дълг на

българската археология. Застройката в квартал Бояна е почти завършена. Някогашните малки къщи с плитки основи са заменени с по-дълбоко вкопани. А боянският терен е такъв, че не могат да се очакват археологически останки на голяма дълбочина. Наклоните са предизвикали постоянно свличане и измиване на наслояванията а в такъв терен и в миналото не е могло да се поставят дълбоко основите. Морени се появяват на дълбочина средно 1 м.

Специални разпоредби поставиха наскоро под контрол широк район от селището, където ще се дадат възможности да се проучат и регистрират всички съхранени археологически следи.⁵ Колкото и оскъдни да са те, информацията ще бъде ценна, защото досегашните опити да се набележи устройството на средновековна Бояна са съвсем незадоволителни.⁶

През 1976 г. във връзка с подготовката на климатична инсталация за Боянската църква се наложи да се направи изкоп за камерата ѝ северно от църквата.⁷ Освен следи от разрушени гробове, пръснати кости от скелети и няколко фрагмента от керамични съдове, които не могат да се датират по-рано от XVIII в., в разкопаната площ не се откри нищо. На 1—1,60 м се появиха големи речни валутъци.

Естествено повече може да се очаква от проучването на терена южно от църквата. И това е една от бъдещите задачи.

В тази оскъдна откъм археологически данни обстановка особено ценни са археологическите спасителни проучвания, направени от Музея за история на София през 1970 и 1971 г. на строежа на една частна вила.⁸

Мястото, на което бяха открити останки от строежи и водопроводи, е най-високо разположеният вилен парцел в горния край на квартал Бояна, непосредствено под доста стръмния скат на Витоша. От запад го огражда път, под който успоредно на него минава реката. Сега реката е на около 50 м от западната граница на парцела. Именно в този западен край над пътя и реката са разположени откритите старини. По отношение на Боянската църква те са на около 300 м в югозападна посока, значително по-високо от нея (обр. 1).

Разкопките бяха започнати незабавно след съобщението, че са открити някакви следи от градежи.⁹ Но изкопите за вилата и един басейн, свързан с нея, бяха вече завършени и основите на сградата положени. Прекратена бе работата на басейна. В късната есен на 1970 и на следната година бяха изследвани всички свободни от дървета ивици земя до изчерпване. Естествено при откриване на градежи или други съществени находки и насажденията щяха да бъдат отстранени.

Оказа се, че останки от строежи бяха разположени само в една диагонална спрямо границите на парцела ивица (обр. 2). Това разположение отговаря на теренните условия и е най-естественото. На югоизток от тези строежи теренът стръмно се повишава. Стената с посока североизток—югозапад е най-дебела и опира в склона така, че външното ѝ лице е много по-високо от вътрешното. Тя дава гръб на стръмнината, а по наклона към нея опират три перпендикулярни стени, които оформят четири помещения. Две от тях са изцяло запазени (средните), а другите две са отчасти разрушени. Една втора дълга стена затваря откъм северозапад тази верижна постройка, като оставя 1 м широк проход, свързващ отделните клетки.

В югозападна посока от тази постройка затварящата коридора стена продължава. Един друг къс от стена, перпендикулярен към нея, сега стои изолиран, но без съмнение първоначално е бил свързан със същата постройка. Тази част е най-високо разположеният пункт. Именно тази височина се надвесва над реката и над пътя покрай десния ѝ бряг. Този път е бил разширен и благоустроен преди години и тогава вероятно са разрушени части от постройката.

На около 15 м североизточно при проверката на терена се откриха следи от друга постройка, която се отличава по градежа от първата. Въпреки че бе запазен само ъгъл от едно помещение, следи в пръстта и други белези по запазените стени подсказват, че и тази постройка не е била едноклетъчна и че към североизток се е развивала втора клетка. И тази постройка е ориентирана, както първата, с леко повиване към изток по хоризонталата на склона.

И при двете сгради се откриха водопроводни съоръжения. При по-голямата те са две и различно устроени, при по-малката — един водопровод, твърде разрушен, съставен от тръби с необичайна форма.

Преди да разгледаме подробностите по разкритите археологически паметници, ще се опитаме да дадем обща характеристика за тях. Разположението им на последния стръмен скат на планината; над реката и пътя край нея, на значително разстояние от църквата (а това ще рече и от обитаваната средновековна Бояна) показва, че откритите тук постройки не са част от селището. Мястото е неблагоприятно за селище, но има много добро стратегическо положение. Оттук може да

се наблюдава не само руслото на Боянската река и пътят край нея, но и цялата по-ниска тераса на селището и подходите към нея. В самото местоположение на разкритите постройки следователно се съдържа и един от най-съществените признаци за тълкуването им.

На второ място при изясняване на предназначението им трябва да се изхожда от плана и градежа на тези постройки. Те се разгъват в една линия по хоризонталата на ската. Клетките на голямата сграда са оформени между две успоредни стени с различна дебелина, но седнакъв много здрав градеж. По-дебелата стена (1,30 м) е откъм планинския скат. Трябва да се предполага, че нейната дебелина и здравина са съобразени със свличанията по стръмния скат. Тя е трябвало да удържа натиска и удара на скални отломъци и каменни валугъци. Втората успоредна стена е 0,90 м дебела, а напречните, както ясно се вижда на плана и разреза, имат различна дебелина (обр. 2 и обр. 3). Помещенията, които се затварят между тези напречни стени, са твърде малки — средно $2 \times 2,10$ м. Те са изцяло отворени към прохода, който ги свързва — т. е. достъпът към тях е бърз и лесен и те не са предназначени да бъдат изолирани. Втората (по-тънка) стена е проследена в югозападна посока до откоса, където разширението на пътя я е прерязало. Общата запазена дължина е малко повече от 15 м. Именно в югозападния край една друга напречна стена навлиза малко по-дълбоко, извън линията на дебелата стена с посока си—юз. И понеже на това място в терена се образува най-високата площадка над пътя и реката, може да се очаква, че тук именно е била изградена ъгловата и най-важна част от тази постройка. Или ако приемем, че това е един военностратегически пункт с охранително и наблюдателно предназначение, в тази част се е издигала може би кулата на укреплението, а към североизток са се развивали другите помещения на този отбранителен пункт.

Градежът на стените е много здрав. Основният строителен материал е речен и ломен камък, споен с много здрав бял хоросан. Тухли ($32 \times 32 \times 4$ см) са употребени в триредови пояси с 4 см дебела фуга. Но тези пояси не минават през цялата дебелина на стената, т. е. това е един псевдо-орус mixtum. Тухлените редове играят ролята на изравнител за лицевите части на стените, а същевременно имат и декоративен ефект. Този много здрав градеж също е в полза на предположението за военно съоръжение.

Значителната дебелина на стените и особено на някои от напречните стени подсказва, че постройката е имала и горен етаж. В градирането на височините вероятно най-високо се е издигала именно югозападната ѝ част. Тази част, където вероятно се е издигала, е била свързана с трите верижно разположени помещения, към които трябва да се предполага по още едно от всяка страна

Техните стени сега са запазени на около 1 м над подовото ниво, което се установи и в трите. В прохода, който ги свързва при дебелината стена, се откри и праг.

При това устройство на запазените части трябва да се предполага, че те са служели за складове (оръжие, храни), а обитавани от охраната на този военен пункт са били горните им етажи.

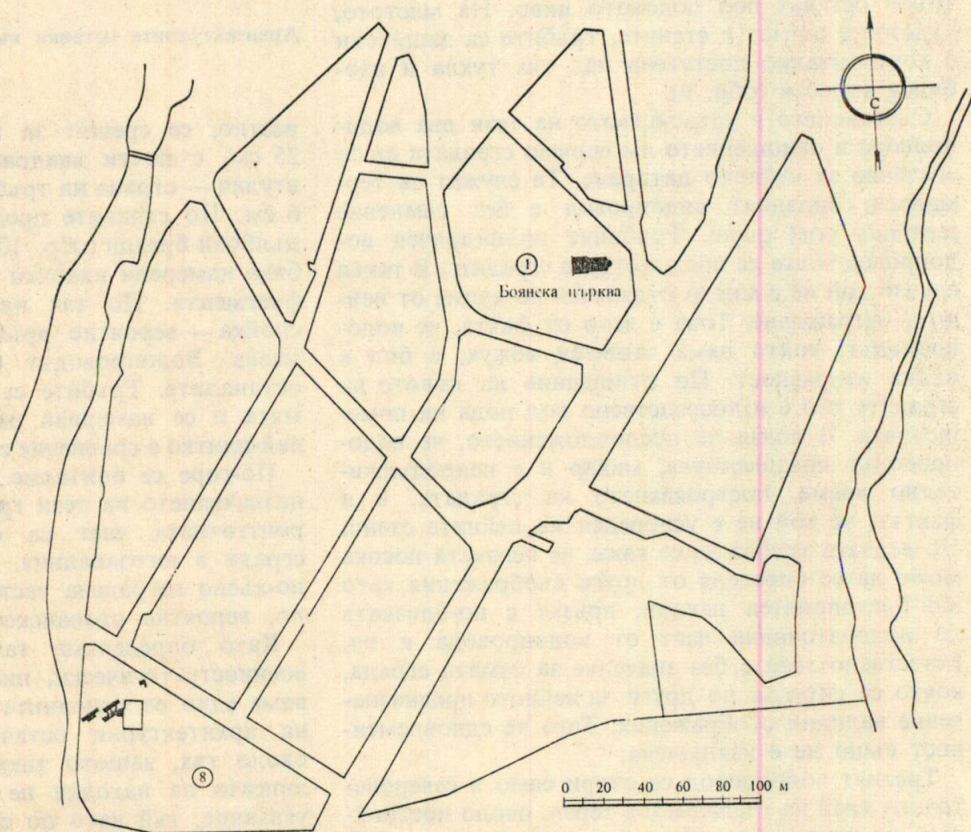
Откритата в североизточна посока малка част от сграда има съвсем друг градеж (обр. 5). И тук са употребени камък и тухла, но спойката е кал, а тухлите са запазени само в един ред и са използвани главно късове за оформяне на ъглите и вътрешното лице. Доколкото можаха да се уловят, вътрешните размери на помещението са $1,90 \times 2,80$ м. Унищожените до подово ниво стени имат нееднаква дебелина. Ъгълът към наклона е укрепен отвън с много голям речен камък. Подовото ниво се установи с подложка от набити гъсто дребни камъни, покрити с трамбована пръст. В едната от стените бе вградена цилиндрична глинена тръба, наклонена към външната страна на стената. По-горе в разрушената сега стена тази тръба е излизала вътре в помещението и е служела навярно за отвеждане на вода от него (обр. 7).

Важни за обяснението и датирането на тези сгради са трите водопровода. Те са всички съвършено различни по устройство и сигурно разновременни.

Най-старият от тях е зиданият водопровод. Двете му успоредни стени са градени от речен камък със спойка от много здрав хоросан с примес на чукана (едро и дребно) тухла. По вътрешните страни стените са покрити с водоустойчива розова хоросанова мазилка. Светлата ширина е 0,60 м.

Настилка на дъното на този провод не се откри — тя сигурно е разрушена. Той беше запълнен с пръст. Но почти на вътрешния ръб на стените бяха опрени по две тегули с дъговидно сечение, които заедно образуваха в разрез също дъговидно покритие. Това покритие е много слабо, за да се счита за първоначално при солидния градеж на тези стени. Тегулите са положени без спойка и те биха могли да се крепят в това положение само ако каналът е бил вече частично запълнен с пръст.

Стената, която оформя от долната страна по-голямата сграда в крайната ю-з точка, стъпва върху една от стените на канала (обр. 4, обр. 8). Това значи, че тя е по-късно изградена, и то след като този водопровод е бил разрушен до сегашното ниво на стените.

1. План на квартал Бояна с означение на църквата (1) и парцела с новооткритите старини (8)

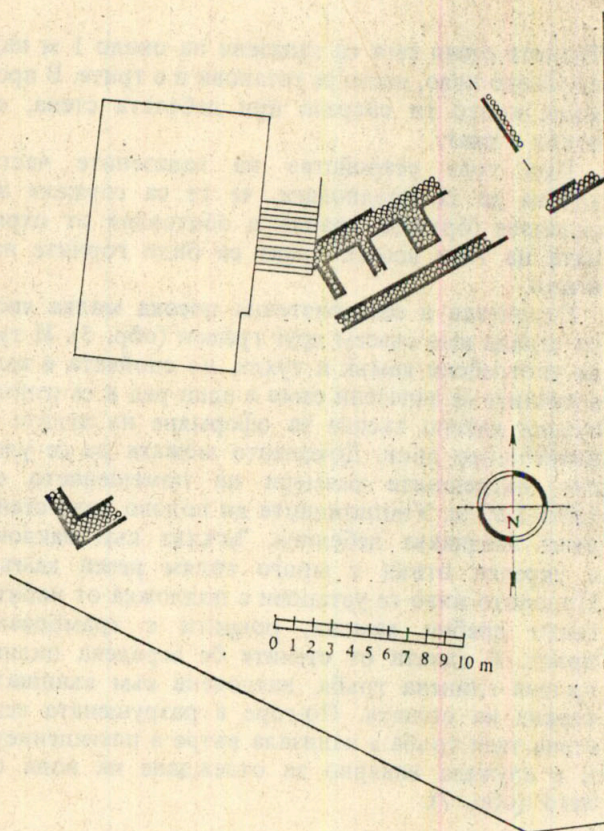
Има основание да се допуска, че това е и главният водопровод, който е снабдявал Сердика с витовски води. Той е проследяван на няколко участъка по бул. Бъкстон¹⁰, където беше запазен много добре. Над стените от камък следва градеж от тухли, който образува сводово покритие.

Както се вижда на плана, този водопровод не е успореден на стените, той се застъпва от тях, но едва ли е бил разрушен при тяхното изграждане, ако дотогава е бил в исправност. Все пак той може би не е загубил напълно значение и макар и частично запълнен, е бил използван, но може би като канал за отвеждане на водите. И той, както и останалите два водопровода, има наклон от североизток към югозапад.

Вторият водопровод има друго устройство. Той е направен от твърде големи цилиндрични глинени тръби — диам. 28 см. Такива тръби не се употребяват в сердикийските водопроводи не само за захранване на отделните сгради, но и в уличните водопроводни линии. Сега са запазени на място тези тръби, които са обхванати от напречните стени на постройката. Но посоката му се установява много добре — тя следва линия, успоредна на зидания водопровод, но не на стените на сградата, в която е вграден. Вграждането става в същност в късите напречни стени, които отделят помещенията на сградата. Вграждането е направено много грижливо. Водопроводните тръби остават под подовото ниво. На мястото, където те влизат в стените, тръбите са защитени с хоризонтално поставена над тях тухла и изобилен хоросан (обр. 9).

Състоянието и устройството на тези два водопровода и отношението им спрямо сградата са от значение за нейното датиране. Те служат за термини. Зиданият водопровод е без съмнение *terminus post quem*. Тръбният цилиндричен водопровод може да предшества сградата. В такъв случай той не е много отдалечен по време от нейното изграждане. Това е ясно от факта, че водопроводът, който няма защитен кожух, е бил в пълна исправност. По отношение на нивото на сградата той е непосредствено под пода на помещенията. В полза на предположението, че водопроводът предшества, макар и с непродължително време, построяването на сградата, е и фактът, че той не е успореден на нейните стени. Но веднага трябва да се каже, че неговата посока може да се определя от други съображения като най-благоприятен наклон, връзка с по-близката до водоизточника част от водопровода и пр. Естествено това е без значение за самата сграда, която се ситиуира по други за нейното предназначение валидни съображения. Така че едновременно също не е изключена.

Третият водопровод се откри само в североизточния край на изследвания терен, около постройката на това място. Този водопровод е съставен от глинени тръби, каквито, доколкото ни е из-

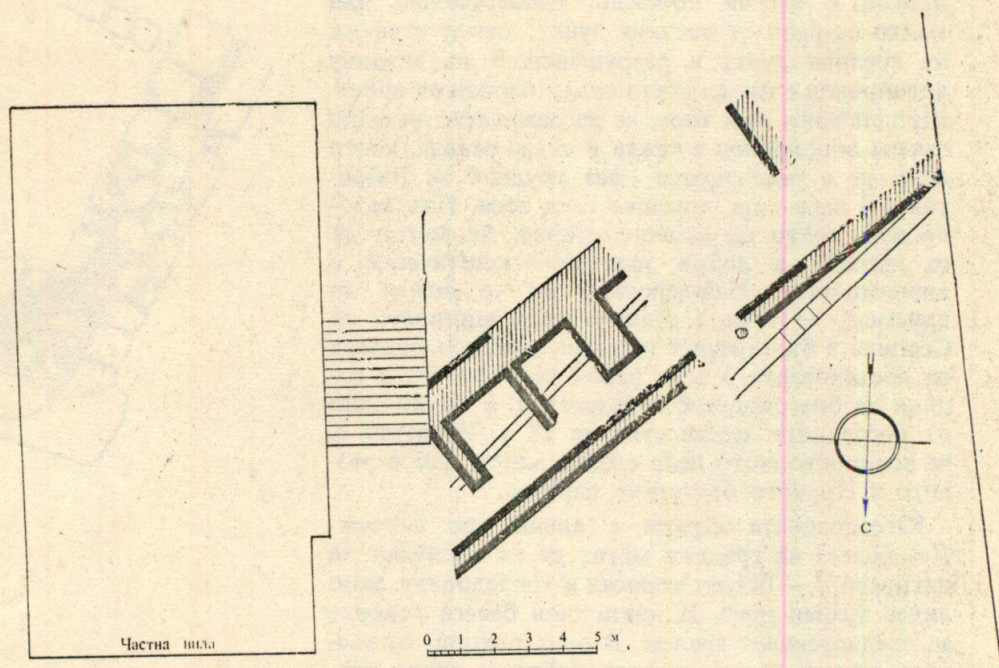

Архитектурните останки във вилния парцел

вестно, се срещат за пръв път. Те са къси — 25 см, с почти квадратно сечение и квадратни втулки — страна на тръбата 12 см, на втулката — 6 см. По страните преди изпичането са врязани дълбоки бразди (обр. 10 и обр. 11). От тези тръби бяха намерени няколко цели екземпляра и много фрагменти. По тях няма следи от хоросанова спойка — вероятно връзката е била глинена замазка. Водопроводът има същия наклон като останалите. Тръбите са положени направо в земята и се намериха разместени. Те се откриха най-плитко в сравнение с другите два водопровода.

По-горе се опитахме вече да определим предназначението на тези градежи. Останките в североизточната част са свързани със солидните сгради в югозападния. Но те са вероятно една по-късно изградена част, която има допълнително, вероятно стопанско предназначение.

Като определяме тази група строежи като военностратегически, ние не можем да използваме едно от основните средства за тълкуването на архитектурни останки — движимите находки около тях, защото такива находки няма. Дори липсата на находки не може да се вземе като указание, тъй като по стръмния терен напластвания с находки не са могли да се задържат поради постоянното свличане, подпомагано от атмо-

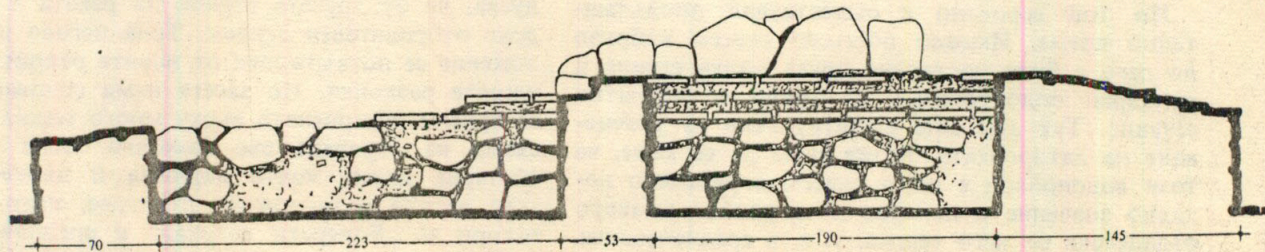
4. План на сградата и водопроводите в югозападния край на парцела

сферните води. Намерихме три-четири малки фрагмента от керамични съдове, но съвсем безлични. Но техниката на изработка не позволява те да се датират в римската епоха. На сравнително голяма дълбочина, при дълбок изкоп за прокарване на канал за вилата, се откриха няколко къса от глинени съдове от късната бронзова епоха. Но те са без значение за датирането за разглеждания тук обект, а не могат и да локализируют селище от тази епоха, тъй като може да са свлечени от много по-високо място.

Както се вижда, и за определяне на вида на откритите архитектурни останки, и за тяхното датирание можем да се облягаме само на данните, които те самите дават, и на различни съображения и съпоставки от общ характер и свързани с вече известното за Бояна.

Ще се спрем преди всичко на един terminus — най-стария зидан водопровод. По наше мнение, основаващо се на сравненията, които могат да

се направят, той се отнася към предбългарско време. Такова определение е съвсем недостатъчно, за да се изясни датирането на строежа, който стъпва върху него. По-точно датирание на разрушения водопровод е трудно, но той е без съмнение по-стар от тръбният водопровод, който минава успоредно на него. Тръбният водопровод предшества или е едновременно със строежа над него. Но той няма характерното устройство за римските и ранновизантийските главни водопроводи.¹¹ Разрушеният зидан водопровод, както отбелязахме по-горе, е свързан сигурно с главния водопровод на Сердика. Последната дата, която имаме за възстановяването на сердикийския водопровод, е надписът, в който се казва, че той е възстановен със средства на император Тиберий Константин (578—582).¹² Ние се приближаваме към изясняване на картината: Зиданият водопровод е най-стар; той може да бъде строен в самия край на VI в.; тръбният водо-

3. Разрез по вътрешното лице на югоизточната стена

провод е строен по-късно, едновременно или малко по-рано от военния пункт; между строежа на военния пункт и разрушаването на зидания водопровод е минал доста голям период от време. Ще прибавим към това, че изграждането на един главен водопровод е тежка и скъпа задача, която едва ли е реализирана през трудния за Византия VII в., а още по-малко след това. Нов водопровод, който да замени стария, би могъл да се изгради в добри условия — политически и икономически. Най-вероятно ни се вижда да приемем, че това е станало след влизането на Сердика в българските граници, след успокояване на обстановката в този район на страната, в години на благополучие и разцвет, т. е. не по-рано от последните десетилетия на IX в. Известно е, че водопроводното дело е било много добре развито в Първото българско царство.¹³

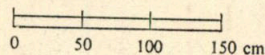
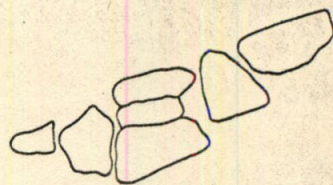
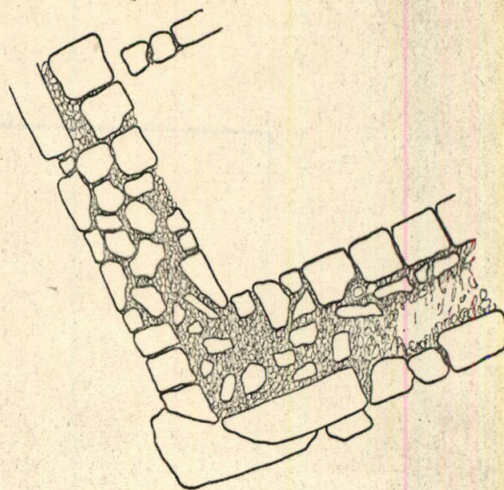
Югозападната сграда е единна по строеж. Два белега на градежа могат да ни послужат за датирането — белият хоросан и триредовият самолицев тухлен пояс. И двата тези белега говорят за средновековен градеж. В *opus mixtum* от късната римска и в ранновизантийската епоха тухлените редове минават през цялата дебелина на стената. Познати са много примери на средновековни строежи с лицеви тухлени пояси, напр. аркадата на Царевец, където са употребени тухли със същия формат.¹⁴

Белият хоросан е най-широко използван в средновековните български градежи. Наистина от това правило се срещат и изключения, но те са винаги по-особени случаи. От друга страна, бял хоросан почти не се използва в ранновизантийската епоха, където в сместа винаги се поставя и счукана тухла. През ранните столетия на римското владичество бял хоросан се употребява,¹⁵ той се среща и в градежа на извънградски строежи на Сердика, напр. във вилата при Обеля (IV в.).¹⁶ Но за строежа, който сега разглеждаме, такава датировка, както видяхме, е изключена.

Въз основа на съображенията, изказани дотук, укрепеният пункт на десния бряг на Боянска река може да се датира с голяма вероятност най-рано в края на IX или в X в.

Опитахме се да се възползуваме и от археомангнитните изследвания за изясняване на датировката, но те не внесоха особена сигурност, освен че крайната възможна дата е XI в.¹⁷

Но той вероятно е съществувал продължително време. Именно по-късно съвсем наблизко до него е била построена друга малка сграда и прокаран водопроводът от тръби с квадратно сечение. Тук сме още по-затруднени за уточняване на датировката. Може само да се каже, че този водопровод е имал съвсем ограничено локално значение и навярно е захранвал немного отдалечена от него чешма, т. е. в средновековна Бояна.

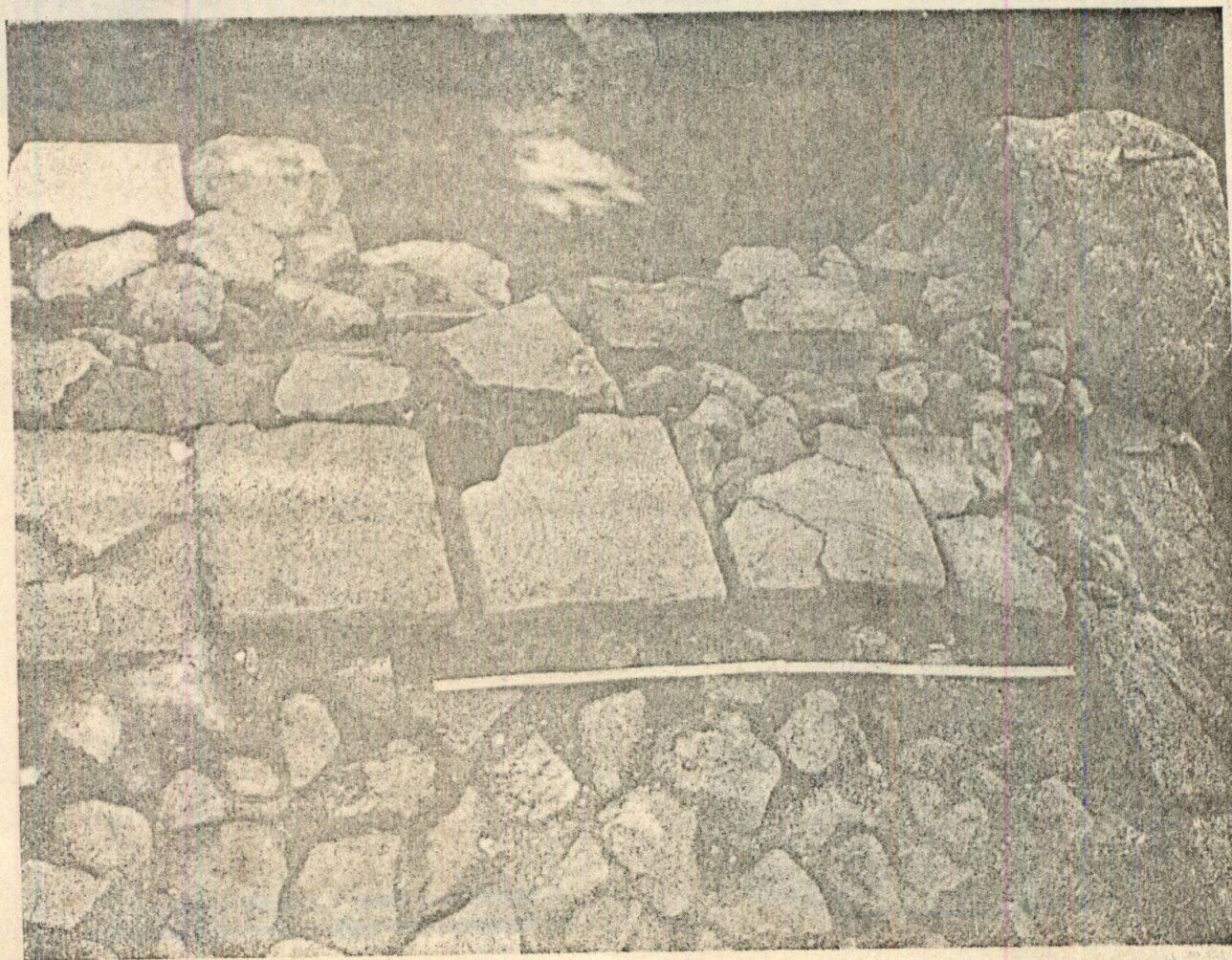
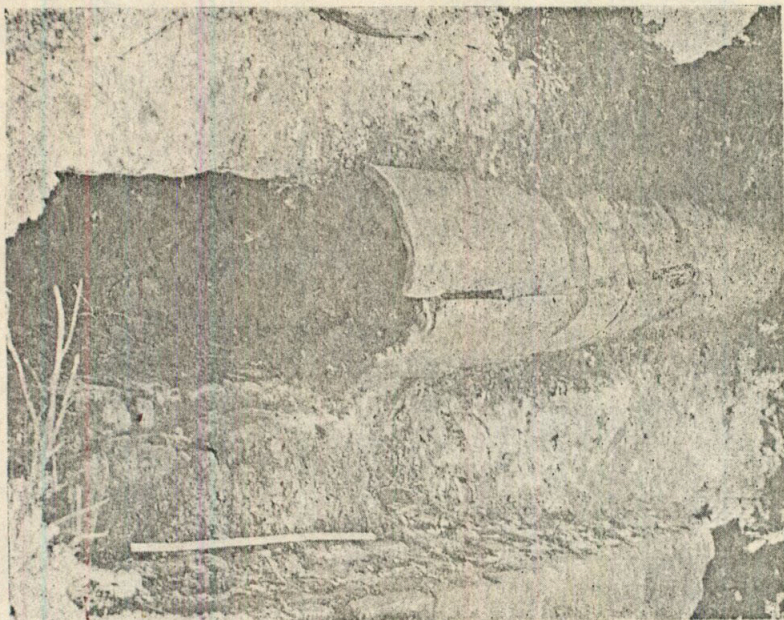

5. План на части от сграда в северозападния край на парцела

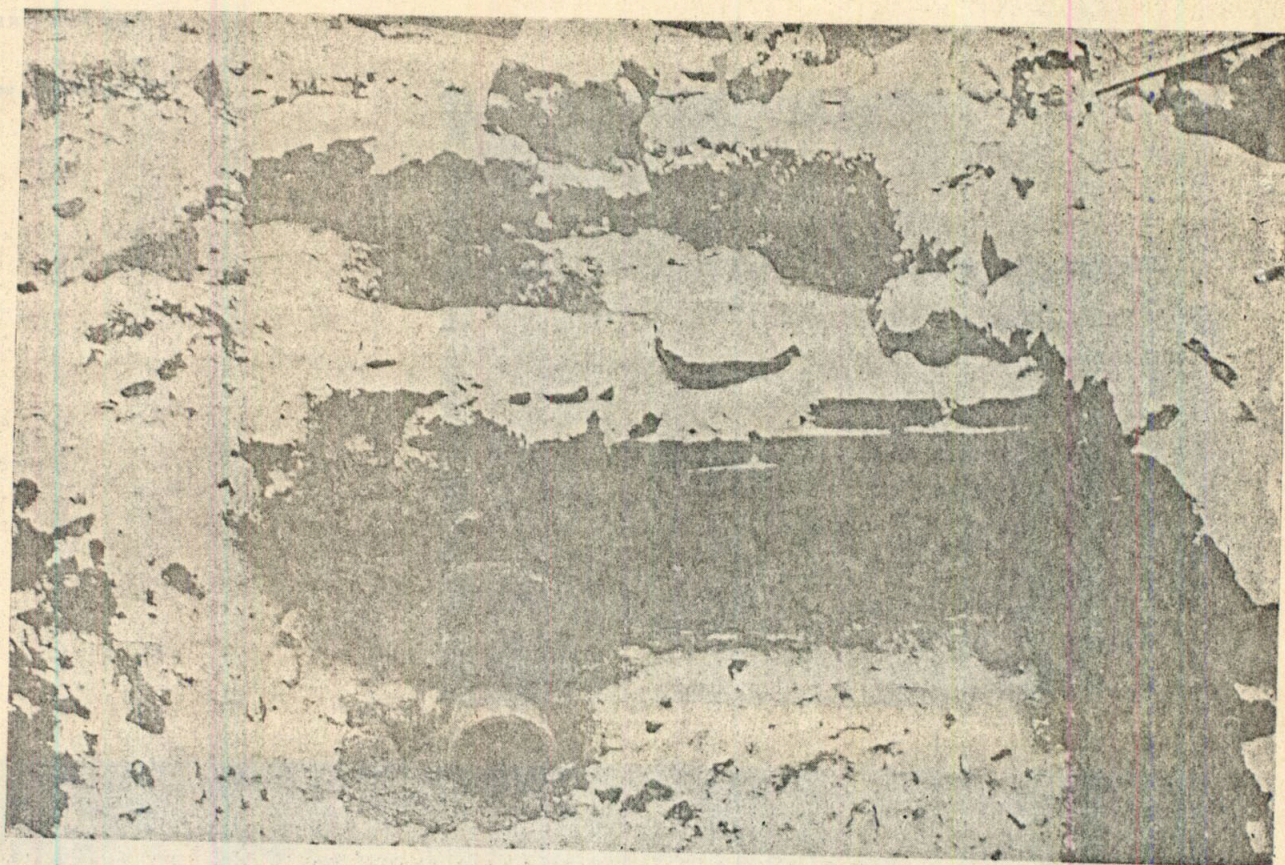
Ще се опитаме сега да съпоставим новооткрития средновековен военностратегически пункт, охраняващ пътя край реката и наблюдаващ от високо селището и подходите към него, с останалите известни археологически факти.

Новооткритото малко укрепление не е било единствено. На другия бряг на Боянска река, на извисената над нея Момина скала, се е издигала най-известната от тези крепости, все още добре запазена в началото на столетието, но непроучена основно.¹⁸ Малко по-долу, в м. Семовица, все на същата страна на реката при сондажи са били открити части от градежи от камък на кал, за които Г. Стойков предполага, че са част от отбранително съоръжение.¹⁹ Тук били намерени и разрушени водопроводни съоръжения. Той допуска, че от другата страна на реката е имало друг отбранителен строеж. Това негово предположение се потвърждава от новите открития при нашите разкопки. Но засега няма основания да се приеме построената върху много малко данни схема на укрепена със свързана стена твърде обширна площ, която включва и църквата, и тези високо разположени пунктове, нито да се говори за „болярски квартал“ и средновековно селище, разположени от двете страни на реката.²⁰

7. Зиданият канал

6. Останките от сграда в северозападния край на парцела

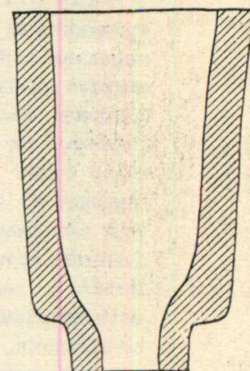
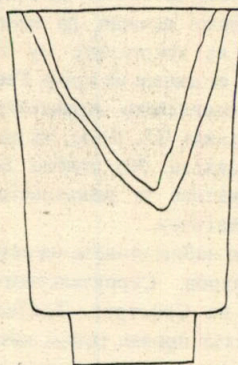
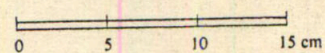
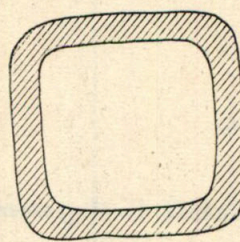

9. Напречните стени с вградения канал
10. Водопроводна тръба с четириъгълно сечение

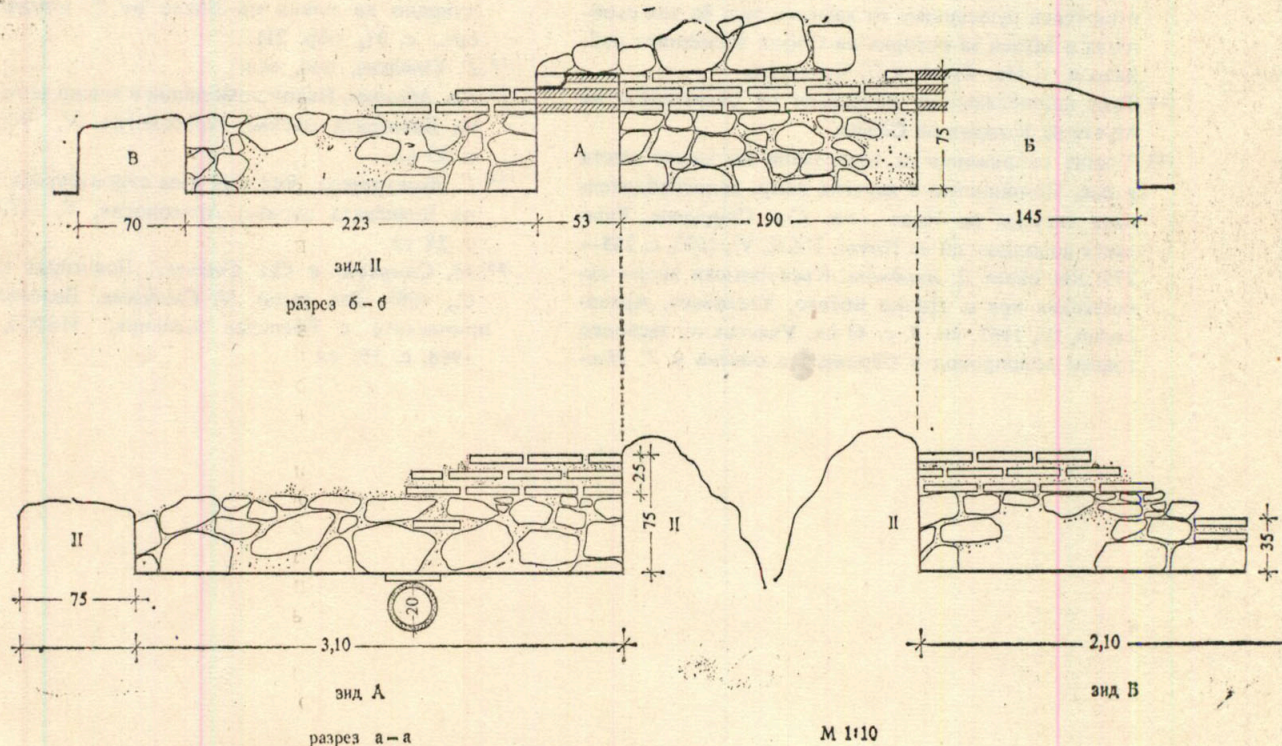
Частите от сгради, за които съобщава В. Иванова, са открити на десния бряг на реката, както и новооткритите старини.²¹ За съжаление В. Иванова не дава нито план, нито снимки на откритото. Отбелязаните размери на помещението ($4,20 \times 5,30$) са значително по-големи от тези на новооткритите сгради. Споменава се и за мраморни облицовки.

Връщайки се накрая отново към аналитичния преглед на Иван Дуйчев върху изследванията върху Боянската църква, ще си позволим да отбележим, че след неговото публикуване освен различни статии върху живописата на църквата появи се опитът на проф. Г. Стойков да закръгли проблемите, свързани с историята на църквата и средновековна Бояна изобщо,²² статиите на Кр. Миятев²³ и Г. Кожухаров²⁴ върху някои въпроси от историята на църквата. Публикуван бе цялостно и един от най-ценните ръкописи, които са се намирали в църквата — Боянският поменик.²⁵

С изнесените тук резултати от разкопките през 1970—1971 г. добавяме скромнен археологически принос към изясняване на обстановката около Боянската църква.

11. Тръба с четириъгълно сечение — разрези

8. Разрез на напречните стени с вградения тръбен канал

¹ ИИИИ, VI, 1963, с. 23—46.

² Пак там, с. 24.

³ Пак там, с. 23.

⁴ К. Иречек, Княжество България, II. Пътувания по България, с. 71—72.

⁵ Документът за развитието на Бояна като историко-археологически обект предстои да бъде утвърден и обнародван в Държавен вестник.

⁶ Последното изследване, което се опитва да очертае границите на средновековното селище, да направи социална характеристика на кварталите му и да очертае крепостната стена, се дължи на проф. Георги Стойков. Въпреки че е озаглавено Архитектурни проблеми на Боянската църква (С., 1965), то си поставя много по-широки задачи. Но трябва да се признае, че опорните пунктове за решаването на тези проблеми не са достатъчни.

⁷ Работата бе извършена под наблюдението на автора.

⁸ Вилата е на н. а. Н. Гяуров. Строителството се осъществяваше от група на Софстрой. Трябва да се отбележи, че собственикът прояви голям интерес към находките и въпреки че в момента се намираше извън България, следеше резултатите и улесни нашето искане да се направят някои изменения в планирането на двора, така че да се запазят старините, които сега са засипани отново, за да не се рушат.

⁹ При започване на работата с багер за изкоп на бейсейн строителите не са отличили веднага в каменистия терен рушевините от каменен зид. За тях съобщиха в Музея за история на София живеещият наблизо н. х. Ив. Фунев и Д. Бучински.

¹⁰ Тези наблюдения са направени от сътрудници на Музея за история на София.

¹¹ Такива съоръжения са изследвани на много места у нас. По-цялостно е изучена напр. водоснабдителната система на Нове — вж. Ст. Стефанов, Римските водопроводи на Novaе, ИАИ, VI, 1932, с. 265—279. Вж. също Д. Аладжов, Късноримски водни съоръжения при с. Долно Ботево, Хасковско, Археология, III, 1961, кн. 3, с. 43 сл. Участък от засводен главен водопровод в Сердика се описва у Т. Ива-

нов и С. Бобчев, Разкопки върху площта на хотел Балкан в центъра на София през 1952—1953 г., Сердика, I, 1964, с. 13.

¹² Ив. Венедиков, Един нов раннохристиянски надпис от Сердика, Изследвания в чест на Д. Дечев, С., 1958, с. 323 сл.

¹³ Вж. напр. Г. Джингов, Водоснабдяването на средновековен Преслав, Археология, III, 1961, с. 30—36 и пос. литература.

¹⁴ Ж. Драгомиров, Средновековна българска аркада на Царевец, Археология, III, 1961, кн. 1, с. 27 сл.

¹⁵ В самата Сердика с такъв хоросан са строени много от стените от първия период на изграждането ѝ. Такива наблюдения са направени от автора напр. при строежа на хотел Рила.

¹⁶ М. Станчева, Villa rustica в квартал Обеля — София, РП, VII (под печат).

¹⁷ Тези проучвания бяха направени от н. с. М. Ковачева. Но, както е известно, засега кривата на археомагнетизма в България се изработва именно на основата на датирани по други признаци археологически обекти.

¹⁸ Срв. бел. 4.

¹⁹ Г. Стойков, пос. съч., с. 29 сл.

²⁰ Пак там, с. 36.

²¹ В. Иванова, Останки от постройка в Бояна, ИАИ, XIII, 1939, с. 317. Разкритото от В. Иванова е ситуирано на плана на Бояна от Г. Стойков (пос. съч., с. 37, обр. 21).

²² Г. Стойков, пос. съч.

²³ Кр. Милтев, Някои нови данни и мисли за историята на Боянската църква, Археология, V, 1963, кн. 2, с. 23 сл.

²⁴ Г. Кожухарова, Бележки към строителната история на Боянската църква, Археология, V, 1963, кн. 2, с. 28 сл.

²⁵ М. Станчева и Ст. Станчев, Боянският поменик, С., 1963. Вж. също М. Станчева, Бележки върху приписките в Боянския поменик, ИБД, XXVI, 1968, с. 311 сл.